

ארצות הגליל

כרך מספר 1

יוצא לאור מטעם
המרכז לחקר תרבויות וקהילות בגליל
המכללה האקדמית צפת

© כל הזכויות שמורות להמרכז לחקר תרבויות וקהילות בגליל
והמכללה האקדמית צפת

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ב – 2022

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

ביקורת ספרים

פרשת תל-חי ויוסף טרומפלדור – גלגולי זיכרון ומיתוסים

יחיעם ויץ

יעל זרובבל ואמיר גולדשטיין (עורכים), תל-חי, 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון, יד יצחק בן צבי והמכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן באוניברסיטת תל-אביב, ירושלים ותל-אביב 2020, 542 עמודים.

ב-2020 ציינו מאה שנים לאירועי תל-חי שניתן לראותם כאירועים דרמטיים, מכווננים וגם טרגיים. לרגל ציון זה נערך במכללה האקדמית תל-חי כנס מרגש שהרצאותיו קובצו בקובץ מאמרים עב-כרס. במבוא נכתב שסוגית תל-חי מלווה את שני עורכי הקובץ שנים רבות. המחקר על תל-חי ועל דמותו של יוסף טרומפלדור בזיכרון הלאומי מלווה את העורכת הראשונה פרופ' יעל זרובבל ואת הקריירה המרשימה שלה מראשיתה, ממחצית העשור השביעי של המאה הקודמת. מבחינתה הבחירה בנושאים אלה כמושאי מחקרה הייתה כמעט ברורה מאליה, כי היא גדלה לאורו של מיתוס תל-חי. משפחתה עלתה כל שנה לבית הקברות של אנשי "השומר" בתל-חי שבו טמון סביה יעקב פת, שהיה חבר ארגון זה ודמות מרכזית ב"הגנה" – הוא שירת כמפקדה במחוז חיפה ואח"כ כמפקדה במחוז ירושלים.

הקשר של העורך השני, פרופ' אמיר גולדשטיין, לתל-חי שונה לחלוטין. הוא גדל בקריית-שמונה, העיר הצפונית שנקראה על שם שמונה המגינים שנפלו בתל-חי, "בחברה שמחזיקה במיתוס ביד אחת ובספק לגבי מהימנות דבריו האחרונים של הגיבור הגידם ביד השנייה" (עמ' 9). המתח בין הממד הרגשי שנבע ממיתוס תל-חי לבין הממד הרציונלי-היסטורי שנבע מהמחקר על נושא זה שמנפץ אותו מיתוס הביא אותו להתעניינות בחקר הציונות,

ובמיוחד בתהליכי עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בחברה הישראלית. הוא כתב ספר על הנצחת עולי הגרדום, שמבוסס על עבודת מאסטר שאני עצמי הדרכת, ומבחינתו עריכת קובץ זה מהווה הזדמנות לחזור לשאלות שקשורות לזיכרון הקולקטיבי הישראלי. עתה פרופ' גולדשטיין הוא דמות אקדמית מרכזית במכללה "הבנויה על הגבעה שבה ממוקמת חצר תל-חי, שבין קירותיה ואבניה ננצרים הדי הפרשה לפני מאה שנה" (עמ' 10).

המבוא מאיר העיניים שהעורכים כתבו מסביר את המשמעות ואת ההקשר ההיסטורי של פרשת תל-חי. הקרב הקצר שהתחולל בחצר תל-חי במרץ 1920 יכול היה לשקוע בתהום הנשייה כמו אירועים רבים שנעלמו מהעולם ומהזיכרון הלאומי, אבל לא כך אירע – תוך זמן קצר האירוע שהתחולל בגליל הפך "לפרשה מכוננת בתודעת היישוב היהודי והתנועה הציונית" (עמ' 11). הסיבה לכך הייתה מותם של שמונה מתיישבים-מגינים ומתיישבות-מגינות בתל-חי ובהם יוסף טרומפלדור. למרות שהיה אדם צעיר למדי¹ הוא היה בעל צבאי עשיר ודמות בולטת ביישוב העברי בארץ ואפילו בתנועה הציונית כולה. נפילתם ובמיוחד נפילתו של טרומפלדור גרמו לזעזוע ביישוב זה, שהיה אז כה זעיר ואינטימי. פרשה זאת הפכה לדוגמה ולמופת "לסמל, למיתוס ולטקסט פרדיגמטי בתרבות העברית החדשה בעיקר בתקופת היישוב ובשנים הראשונות למדינה" (שם). נקודות מרכזיות שקשורות לפרשה זאת – הפיכת התאריך י"א באדר ליום הזיכרון השנתי של הנופלים והנצחת הנופלים ובעיקר "הגדם הגלילי" (טרומפלדור) – שהפך לגיבור לאומי בעיני הזרמים הציונים המרכזיים (תנועת הפועלים והתנועה הרוויזיוניסטית) – "היו לאבן פינה בתרבות הזיכרון הלאומי החדש" (שם). מילותיו של טרומפלדור, "טוב למות בעד ארצנו", היו לציווי פטריוטי ואפילו מילים קדושות בעולם חילוני, ויותר מאוחר משפט זה הפך לפאוסה במסגרת המחאה האנטי-מלחמתית שגברה בשנות השמונים של המאה הקודמת, כפי שד"ר עמית עסיס מראה במאמרו בקובץ זה.²

במבוא העורכים מציינים שביובל השנים הראשון אחרי אירוע זה נכתבו

- 1 טרומפלדור נולד ב-21 בנובמבר 1880 – כלומר הוא היה בן פחות מארבעים כשנפל.
- 2 עמית עסיס, 'טוב למות' בשנות העשרים: קריאה היסטורית-קיומית במילותיו האחרונות של טרומפלדור, עמ' 413.

עליו לא מעט טקסטים מגוונים אך לא הייתה בהם ראייה היסטורית-ביקורתית. הכתיבה האקדמית הביקורתית על הפרשה עצמה ועל גיבורה טרומפלדור התחילה להתפתח בשנות השבעים של המאה הקודמת. ראוי לציין שני חוקרים בולטים, שלא היו כלל אנשי אקדמיה, שכתבו מחקרים פורצי דרך על סיפור תל-חי. הראשונה הייתה שולמית לסקוב, שהייתה חוקרת עצמאית, שכתבה את הביוגרפיה הראשונה על יוסף טרומפלדור, שהעורכים כתבו שמדובר ב"ביוגרפיה ממוסמכת ומוקפדת שפרשה את פרשת חייו של טרומפלדור" (עמ' 14). כך נכתב על ספרה, שיצא לאור בראשית שנות השבעים³: "קשה להתעלם מתרומתה של שולמית לסקוב להארה מעמיקה וחסרת פניות של תקופה כה חשובה בהיסטוריה הקרובה"⁴. השני היה נקדימון (נקדי) רוגל, שהיה איש רדיו וטלוויזיה מובהק שהקדיש שנים רבות לחקר פרשת תל-חי. ראו את ספרו "תל-חי: חזית בלי עורף", שפורסם בשלהי שנות השבעים⁵, כספר יסוד ששופך אלומת אור על פרשה זאת שהיא כה מורכבת ורגישה. בעקבות פרסום הספר העיתונאית והסופרת רות בונדי, שחיברה כמה ספרי ביוגרפיה מרתקים, כתבה כי:

*"אילו הייתה פרשת תל-חי מתרחשת כיום היו מגדירים אותה מחדל, מקימים ועדת חקירה ותובעים להוציא מסקנות כלפי האחראים לו. אז, בשנת 1920, בהיעדר מוסדות ממלכתיים וארגון צבאי, הסתפק היישוב בחשבון נפש, באבל וביצירת אגדה"*⁶.

העורכים מדגישים שבעשורים האחרונים ניתן לראות תהליך של דעיכה מסוימת בהתעניינות הציבורית בפרשת תל-חי ובכתיבה המחקרית על משמעותה לחברה הישראלית, וכי הציון ל"יובל המאה לאירועי תל-חי מציע הזדמנות להתבוננות מחודשת בפרשה" (עמ' 14). ואכן בקובץ זה נמצאים עשרים מאמרים שנכתבו על ידי חוקרים שעוסקים בסוגיה זאת דרך זוויות שונות. הקובץ עצמו מתחלק לארבעה שערים: הראשון מתמקד

- 3 שולמית לסקוב, טרומפלדור – סיפור חייו, הוצאת שקמונה, חיפה 1972.
- 4 רם עברון, טוב למות בעד ארצנו?, דבר, 24 במרץ 1972.
- 5 הספר יצא לאור בהוצאת יריב-הדר בתל-אביב ב-1979.
- 6 רות בונדי, מתל-חי עד ימינו, סימני דרך, דבר, 23 במרץ 1979.

בהיבטים הביוגרפיים של "גיבור תל-חי" יוסף טרומפלדור; השני מתמקד בגליל העליון בשנים 1918-1920, השנים שבהן התחוללה הפרשה; השלישי מתמקד במיתוס תל-חי שהיטלטל בין אידיאולוגיה לבין הפוליטיקה. הרביעי מתמקד בהיבטים התרבותיים של המיתוס. ניתן אפוא לראות קובץ זה כקשת רחבה של מאמרים המתארים ומנתחים את ההיסטוריה של הפרשה ושל גיבורה, את גלגולי המיתוסים שנבעו ממנה ואת ההיבטים המגוונים שקשורים אלה. היבט משמעותי הוא ההיבט המגדרי, כי בקרב תל-חי נהרגו שתי נשים שהיו מהנופלות הראשונות: דבורה דרכאלר וחיה צ'זיק. נקודה זו הייתה ציון דרך מהותית. ד"ר סמדר סיני כתבה במאמרה בקובץ זה שקריאתו של טרומפלדור, "מדוע אין באות צעירות?" הביאה לגליל מספר קטן של מתנדבים שעמם נמנו גם שתי הצעירות שנפלו בקרב בתל-חי ב-1 במרץ 1920. הייתה זאת:

"הפעם הראשונה בתולדות היישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל שנשים עבריות נמצאו בשדה הקרב ואף מנו שלישי מן הנופלים.⁷ היישוב הזדעזע מן העובדה שנשים נפלו על משמרתן בחזית, והיה לכך ביטוי בעיתונות התקופה, במיוחד בזו של המחנה הפועלי הציוני".⁸

סיני מציגת במאמרה שעצם נפילתן בקרב נחשב אירוע ציוני מכונן ואפשר היה לצפות שיהפכו אותן לדמויות נשגבות, בעלות מקום ייחודי בלב הזיכרון הקולקטיבי הציוני, אך הדבר לא קרה. "הן נשכחו באינדיווידואלית כמו שאר נופלי תל-חי". נקודה זאת מבטאת "את כישלוננו של הניסיון ליחד את זכרון ולבנות את סיפורן כעבריות הראשונות שניצבו בחזית ונפלו על משמרתן".⁹ לא ניתן כמובן להתייחס לכל עשרים המאמרים שנכללים בקובץ ובחרתי

- 7 בתל-חי נפלו שמונה אנשים, אך בקרב שהתחולל ב-1 במרץ 1920 נפלו שישה, כולל שתי הנשים הצעירות.
- 8 סמדר סיני, הנופלות הראשונות, דבורה דראכלר ושרה צ'זיק, ומקומן בסיפור תל-חי, עמ' 294.
- 9 שם, עמ' 317.

לכתוב על כמה מהם. המאמר הראשון, שנכתב על ידי עוזי אלידע, שהוא פרופ' לתקשורת באוניברסיטת חיפה, עוסק בנושא מקורי שלא נכתב עליו: המתח והפער בין הזיכרון של יוסף טרומפלדור, שלא היה בן הארץ, לבין הזיכרון של שרה אהרנסון וגיבורי פתח־תקווה, שהיו "בועזים" – בני הארץ.¹⁰ הטענה המרכזית של מאמר זה היא שבראשית שנות העשרים של המאה הקודמת התחיל מאבק תקשורתי בין עולי אירופה לבין ילידי הארץ על השליטה בדעת הקהל המקומית. אחד מהיבטי מאבק זה הייתה ההתייחסות לשאלת הנצחת גיבורים לאומיים. מצד אחד עיתון הארץ, שהוקם על ידי עולים מאירופה,¹¹ התמקד בהנצחת יוסף טרומפלדור ובמיתולוגיזציה של דמותו. מצד שני העיתון דאר היום, שהוקם על ידי בני הארץ במטרה להיות שופרם ולהיאבק בהגמוניה של עולי אירופה,¹² ניסה להמעיט מחשיבות פרשת תל־חי, ואחרי מאורעות תרפ"א (1921) מתחיל להיבנות מיתוס חליפי – הצגת אירוע הגנת פתח־תקווה, המכונה 'אם המושבות', "כאירוע הרואי שבמרכזו היו גיבורים שהיו ילידי הארץ" (עמ' 318). הדמות המרכזית בהגנת המושבה היה אבשלום גיסין, בן המקום שארגן את הגנת המקום ונפל בקרב ב־5 במאי 1921. המחבר כותב שאחרי מותו העיתון התחיל לפתח את פולחן גיבורי פתח־תקווה לנוכח הפולחן של תל־חי וטרומפלדור. העיתון קבע ש"בניגוד לטרומפלדור, שלא הצליח למנוע את נפילת תל־חי, אבשלום גיסין וחבריו הוצגו כסיפור הצלחה, כמי שהצליחו לשמור על מושבתם". הם עוצבו "כילידים מושרשים ולא עולים זרים לנופה ולתרבותה של הארץ", כלומר, כאנטי תזה לטרומפלדור הזר (עמ' 347), אבל במהלך השנים הם נשכחו כמעט לחלוטין במחקר ההיסטורי וגם בזיכרון הלאומי. עתה מעטים מכירים את הסיפור ההרואי של גיסין וחבריו ואילו נוכחות הזיכרון של "הגידם מתל־חי" קיים, נושם ובוועט מבחינות רבות – עד עצם ימינו.

10 עוזי אלידע, טרומפלדור מול שרה אהרנסון וגיבורי פתח־תקווה: הבניית מיתוסים מרטירולוגיים ומחוזות זיכרון בתקופת המנדט, עמ' 318-349.

11 הארץ הוקם ב־1918 על ידי יצחק לייב גולדברג שנולד בליטא. כידוע עיתון זה קיים עד היום.

12 דאר היום הוקם ב־1919. עורכו הראשון היה איתמר בן־אב"י שנולד בארץ (הוא נולד בירושלים והיה בנו של אליעזר בן־יהודה). זאב ז'בוטינסקי היה עורכו הראשי בשנים 1928-1929 וב־1936 העיתון נסגר.

מאוחר יותר הציב העיתון את דמותה של שרה אהרנסון, שמכונה על ידי העיתון "ז'אן ד'ארק העבריייה", לצד גיבורי פתח-תקווה, שכולם היו "צברים", בני הארץ. להערכת המחבר הניסיון שהעמיד אותם כנגד "גיבור תל-חי" מהווה "ביטוי למאבק סימבולי בין ילידים לעולים על שליטה פוליטית, כלכלית ותרבותית במרחב הארץ-ישראלי במהלך שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים" (עמ' 318). כך אפוא דמותו של טרומפלדור הפכה להיות חלק ממאבק בין-דורי בשנים הראשונות של השלטון הבריטי, כשהיישוב העברי היה בשלב הראשוני של עיצובו.

המאמר הבא שבו נעסוק נכתב על ידי מאיר חזן, פרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטת תל-אביב.¹³ הטענה המרכזית של מאמרו היא שזוהותו הארץ-ישראלית של יוסף טרומפלדור עוצבה בדגניה, שמכונה "אם הקבוצות והקיבוצים". הוא התגורר ועבד במקום קצת יותר משנה – מנובמבר 1913 ועד דצמבר 1914 – דגניה הייתה המקום שבו חי במשך פרק הזמן הארוך ביותר בארץ ישראל. טרומפלדור הגיע לדגניה בעקבות הרצח הראשון של אחד מחבריה – משה ברסקי, שנרצח ב-22 בנובמבר 1913, שמשה דיין, שנולד בדגניה ב-1915, נקרא על שמו. באוטוביוגרפיה שכתב הוא ש"שמי, משה, נולד בעצב. הוא ניתן לי על שם החלל הראשון שנפל בדגניה, משה ברסקי... קברו נכרה בכרם הזיתים – הקבר הראשון בדגניה".¹⁴

בדגניה טרומפלדור היה מוכן לוותר כל עמדת המנהיגות לטובת חיי יום-יום – הוא הקדיש את רוב זמנו לעבודה בפלחה. בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה טרומפלדור עזב את דגניה ונפרד מחבריו – מאחר שהוא היה נתין רוסי עזב הוא את הארץ וגלה לאלכסנדריה במצרים, שהייתה תחת שלטון בריטי. צעדו היה שונה מחבריו בדגניה, שקיבלו את הנתינות של האימפריה העות'מאנית וארבעה מהם אף התגייסו לצבא העות'מאני. למרות עזיבתו דגניה הייתה בלבו – המחבר הביא את הדברים שיצחק טבנקין כתב עליו: הוא שאף לקדש את מסלול חייו בארץ: "עבודה, קבוצה, קומונה" (עמ' 83). מבחינת טרומפלדור דגניה הייתה סמל, מופת ודוגמה. בדגניה טרומפלדור לא הוכתר בתואר "סמל החלוץ העברי" אלא יוסף

13 מאיר חזן, עבודה ומלחמה: עולמה של דגניה ודרכו של טרומפלדור, עמ' 74-102.

14 משה דיין, אבני דרך – אוטוביוגרפיה, ירושלים ותל-אביב 1976, עמ' 17.

אחר, "יוסף בוסל, בחיר חברי דגניה, שטבע בכנרת ב-30 ביולי 1919, שבעה חודשים טרם הקרב בתל-חי" (עמ' 74). במותו בוסל היה אדם צעיר – בן 28 שנים בלבד. המחבר מציין שמותו בטביעתו לא היה מות גבורה מאחר ש"בוסל, התשוש פיזית ממחלת הקדחת שטרם החלים ממנה, נפל טרף לגלי הים כשהוא חף מהוד תהילת גיבורים" (עמ' 89). אך בעקבות הכמיהה "להופעת דמות אנושית קונקרטיית של 'גיבור ההתיישבות השיתופית'", מותו הפך אותו לגיבור ולסמל. בהפועל הצעיר, שבועון מפלגת הפועל הצעיר, נכתב: "דגניה הייתה לסמל – בוסל היה סמלה של דגניה" (שם). כידוע, נפילת טרומפלדור בקרב בתל-חי, ולא בדגניה, הפך למיתוס הרואי כשהמחבר מציין ש"דגניה לא הייתה פנויה נפשית לעילוי גורלו הטרגי של עוד גיבור הרואי, גם אם עבד בה כשנה" (עמ' 93). כן הוא מדגיש שדגניה העניקה את סמל ההתיישבות השיתופית ליוסף הראשון, ולתל-חי העניקו את סמל הביטחון וההגנה ליוסף השני. סוג של צדק היסטורי פואטי.

במהלך העשורים האחרונים חוקרי היישוב ומדינת ישראל מצאו מקורות ששופכים אלומת אור חדשה על פרשה זאת וגיבשו פרספקטיבה ומגמות מחקריות ששינו את הראייה על אירועי תל-חי, שכידוע התחוללו לפני מאה שנים. נקודות אלה הצדיקו קיום כנס שמרציו התייחסו לפרשת תל-חי דרך ראייה חדשה מקורית, שהיא שונה ואחרת מהראייה הקודמת לגבי הפרשה הטעונה הזאת. ראייה זאת מצדיקה לפרסם את הקובץ. באופן טבעי חלק מהמאמרים הם טובים ומרתקים וחלק מהם פחות טובים, אך אחרי קריאת כולם הגעתי למסקנה ברורה שמדובר בקובץ רב-גוני שמתבונן בפרשת תל-חי וגיבורה דרך לא מעט דיסציפלינות: הדיסציפלינה ההיסטורית, הזיכרון הקולקטיבי, גלגולי המיתוסים וגם הדיסציפלינה האמנותית: ספרות ומוסיקה. ניתן לראות קובץ זה כתרומה ממשית לחקר ארץ-ישראל ומדינת ישראל ובעיקר כתרומה להתבוננות חדשה על עולמנו הפנימי ואף על נפשנו עצמה.